

МОТИВАЦІЯ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІХ АНТРОПОНІМІВ

Анотація. У статті висвітлено питання мотивації літературно-художніх антропонімів. Автор обстоює точку зору, згідно з якою вибір поетоніма є важливим інструментом структуривання дійсності; обгрунтовано доводить, що антропонім у художньому тексті не лише позначає задум автора, а й формує сприйняття образу, мотивує ставлення до нього читача.

Ключові слова: антропонім, ономат, конотація, мотивація, художній текст.

Аннотация. В статье освещается вопрос мотивации литературно-художественных антропонимов. Автор отстаивает точку зрения, согласно которой выбор поетонима – важный инструмент структурирования действительности; аргументировано доказывает, что антропоним в художественном тексте не только отображает замысел автора, но и формирует восприятие образа, мотивирует отношение к нему читателя.

Ключевые слова: антропоним, ономат, коннотация, мотивация, художественный текст.

Summary. The article highlights the issue of motivation of literary-fictional anthroponyms. The author maintains the point according to which the literary means are chosen. Those means are important tools for structuring reality. The author proves that an anthroponym in a literary text not only shows the author's conception but also forms the way of image perception, motivates reader's attitude.

Key words: anthroponym, onomat, connotation, motivation, literary text.

Залучення лінгвокогнітивної парадигми до опису текстової семантики уможливило трактування останньої як ментальної репрезентації дійсності, а під світом художнього тексту стали розуміти певний контекст, сценарій, тип реальності, який постає в уяві під час прочитання тексту і співвідноситься з реальністю [3, с. 142].

Світ художнього тексту є складним мозаїчним утворенням, що інтегрує множину різних підсвітів, які існують в ньому не статично, а динамічно. Показниками такої взаємодії підсвітів у межах художнього тексту можуть бути численні експліцитні текстові елементи різного мовного статусу, що прямо чи опосередковано вказують на зв'язки між кількома підсвітами, поєднуючи їх між собою [3, с. 144]. Лінгвіста-дослідника цікавлять й особливості функціонування мовних засобів у художньому тексті, й особливості стилістичної майстерності письменника, при цьому ми не можемо не враховувати семантичної місткості екстралінгвальних факторів.

Нині увага мовознавців обернена до вивчення процесу оновлення відомих функцій ономатів, виявлення специфіки їх конотативного фону, притаманного певним жанрам, з'ясування системності / несистемності їх функціонального навантаження з точки зору розвитку мовних засобів художньої літератури на зламі тисячоліть.

Вивчення літературних онімів, спрямоване на виявлення їх функціонування в художньому тексті, має відлік від 60-80 рр. ХХ с. Засадничими в цій ділянці ономастики стали праці Ю. Карпенка, В. Михайлова, Є. Отіна. Дещо пізніше з'явилися роботи Л. Белея, В. Галич, В. Калінкіна, М. Карпенко, Г. Лукаш, О. Немировської, Т. Немировської та ін. Виникли нові перспективні напрями: ономастика сатиричного роману (Л. Кричун), драматичних творів (Т. Крупеньова), поезії (М. Мельник), ономастикон фольклору (Н. Колесник, О. Порпуліт) [2, с. 1]. Порушено питання передачі найменувань у художньому перекладі та

збереження тих функцій, які ці найменування виконують у художньому творі (Н. Бияк). У дослідження власних назв як стилістичної категорії, вивчення видів мотивації поетичних власних назв, соціальних та естетичних оцінок власних назв свій вклад зробили Ю. Карпенко, Е. Магазаник, В. Михайлов, І. Муромцев, Є. Некрасова, В. Никонов, А. Пузирьов, А. Суперанська, В. Чернишев, Б. Шварцкопф та ін.

Метою нашої розвідки є розкриття авторської мотивації поведінки персонажа внутрішньою формою власного імені, а також з'ясування екстралінгвальних факторів, що зумовлюють вибір літературно-художніх онімів.

Як нова галузь мовознавства, літературно-художня ономастика й досі залишається на периферії лінгвістичних дисциплін, репрезентована переважно в дисертаційних роботах, окремих монографіях та статтях. Незважаючи на численні праці в царині літературно-художньої ономастики загалом й антропоніміки зокрема, актуальним і досі залишається дослідження ономастичного простору творів українських письменників [8, с. 355]. Нині увага дослідників звернена до виявлення специфіки конотаційного «ореолу» ономатів, притаманного певним жанрам.

Дослідження онімного простору художнього твору окремих письменників здійснюється за допомогою таких методів: описового (головного в дослідженні), стилістичного аналізу (використовується для опису стилістичних функцій онімів у художньому творі), кількісного (потрібного для встановлення кількості слововживань та їхнього відсоткового співвідношення), контрастивного аналізу (застосовується для детального вивчення та зіставлення онімних просторів творів різних авторів і полягає у визначенні спільних і відмінних рис номенів, що становлять особливість ідіостилію письменників), етимологічного аналізу (потрібного для актуалізації внутрішньої форми слова через відшукування етимона) тощо [8, с. 358].

У художній літературі вибір власного імені є надзвичайно важливим інструментом структурування дійсності. З одного боку, цей вибір визначається соціальним контекстом, з іншого, – зумовлене і структурує його.

На думку В. Калінкіна, «поетонім – це ім'я в літературному творі (у художньому мовленні, а не в мові), що виконує, крім номінативної, характеризуючу, ідеологічну і стилістичну функції, вторинне щодо реальної онімії, яке володіє динамічною семантикою» [4, с. 1]. Ім'я в художній літературі, як відомо, створює й демонструє портрет персонажа. Антропонім не лише позначає і відображає задум автора, а й формує сприйняття образу, мотивує ставлення до нього читача. Наприклад:

– *Николай Ильич Снегирев-с, русской пехоты бывший штабс-капитан-с, хоть и посрамленный своими пороками, но все же штабс-капитан. Скорее бы надо сказать: штабс-капитан Словоерсов, а не Снегирев, ибо лишь со второй половины жизни стал говорить словоерсами. Слово-ер-с приобретает в унижении.*

– *Это так точно, усмехнулся Алеша, – только невольно приобретает или нарочно?*

– *Видит бог, невольно. Все не говорил, целую жизнь не говорил словоерсами, вдруг упал и встал с словоерсами. Это делается вышешо силой (Федор Достоевский «Братья Карамазовы»).*

Персонаж Микола Ілліч Снегірьов після прізвища називає, на його думку, більш влучне прізвисько. Не набуто зовні, не наліплене як наклейка, воно по суті відображає соціальну трагедію людини, плин життя якої зазнає спадної градації. Великий психолог Ф. Достоевський наводить мотиваційну базу прізвиська *Словойорсов – слово-йор-с*, де *с* – частка, що зустрічається в мовленні тих, хто посідає низький щабель у соціальній ієрархії, по відношенню до більш успішних співгромадян, така частка закріплює плебейський статус мовця; *йор* – редукований голосний *ь*, як нам видається, це натяк на втрату права голосу, нехтування «гласом» того, хто так принижується в слові, відтак фонетичне явище (занепад редукованих) символізує занепад духовний; *слово* – знакова одиниця мови. Власна назва в художньому тексті, узаємодіючи з найближчим, мінімальним контекстом та макроконткестом, що утворює дискурс твору, набирає багатьох змістових зв'язків, складних асоціацій і конотацій [8, с. 357].

Суб'єктивне відбиття об'єктивного, авторська гра виявляється насамперед у примусовому, а не довільному найменуванні персонажів і конструюванні ономастичної моделі світу загалом. Вибір онімів визначається не в останню чергу екстралінгвальними факторами, зрозуміло, що автор не може уникнути потреби врахування оцінок соціального й естетичного характеру.

Відомо, що фіксація аномальних явищ і патологічних властивостей «ефективно слугує меті ідентифікації об'єктів, їх виділенню з класу подібних» [1, с. 11]. Не випадково, позначаючи персо-

наж, автор робить вибір не з безконечної кількості його нормативних властивостей, а з вузького кола індивідуальних ознак, при цьому обираючи найбільш важливу щодо розрізнення ознаку. Наприклад: *Ренетував Хома Ем-тоє. Перш усього йому перекрутили прізвище. Написали Ем-тоє. Який він Ем-тоє. Етоє? Як його якась там дурна баба по-вуличному зве, то це не значить, що і в «бамаги» так записувать...*

– *Моя фамилия, ем-тоє, Бондарець (Улас Самчук).*

Як бачимо, бажаний ефект досягається завдяки вмілому, розрахованому на співтворчість читача використанні підтексту.

Ім'я в художній літературі, як відомо, створює і демонструє портрет того персонажа, за яким воно закріпилося. Антропоніми відображають уявлення, замисел автора, його ставлення до носіїв і, у свою чергу, формують сприйняття образу, мотивують ставлення до нього читача. Як підкреслює В. Михайлов, «входячи в той чи той структурно-змістовний, мовленнєво-композиційний, тематичний контекст, власні імена різнобічно сприяють формуванню образної структури твору, реалізації конкретного художнього завдання: характеристики персонажів, створенню образу автора, вираженню ідейної позиції письменника» [6, с. 82].

Так, в оповіданні Валерія Косенка «Карма», яке відтворює дійсність армійського життя періоду занепаду «соціалістичної Батьківщини», введено образи військових, яким «*набридло гратися у війну за таку зарплату*». Персонажі отримують промовисті прізвища з прозорою внутрішньою формою: *сержант Солдатов, лейтенант Криворуков, старший лейтенант Каченижкін, капітани Вольно, Левашов, Теремко, майор Горшков, підполковник Саченко*. Прізвище *Теремко*, зокрема, походить від *теремкотіти* – 1) утворювати різкі, гуркітливі звуки; 2) перен. голосно й швидко, іноді безладно говорити; базікати; *Саченко* мотивується дієсловом *сачканути* – побайдикувати, ухилитися, відволіктися від справи; *Левашов* утворене від багатозначного прикметника *лівий*, одним із значень якого є «пов'язаний з виконанням ким-небудь якої-небудь роботи з метою отримання незаконного заробітку».

Наведемо приклад авторської мотивації поведінки персонажа внутрішньою формою прізвища: *На чергування залишили капітана-стартовика з характерним прізвищем Вольно. Він вишикував те, що залишилось від дивізіону після сніданку, і сказав: – Ето што – все? Ідіте атсюда на трі весьолих букви. І штоби я вас нікаво не відел да атбоя. Вольна! Разайдісь.*

Поєднання таких колоритних прізвищ створює бажаний стильовий ефект, що надає тексту знижено-іронічної тональності, у якій виражається ставлення автора до предмета опису. Усі наведені антропоніми виступають знаками соціальної оцінки, що йде в унісон з авторською характеристикою. Системність онімів, які утворюють у межах ціліс-

ного естетичного об'єкта певний замкнений комплекс, забезпечує націленість на актуалізацію будь-якого його елемента відповідно до авторського задуму, що зумовлює стилістичну заданість власного імені.

Традиційні антропоніми, попри відносну ненав'язливість, некричущість внутрішньої форми, художньо значущі: нейтральна етимологія визначає їх місце в ряду загальномовних антропонімних знаків, що формує в кінцевому результаті особливу рельєфність тексту. Однак і письменники, і дотепники, і лінгвісти експериментують з мовою (див. детальніше [5]), «удалий експеримент указує на приховані резерви мови, невдалий – на її межі» [1, с. 6]. На особливу увагу заслуговують літературно-художні антропоніми з прозорою мотивацією.

Суб'єктивне відображення об'єктивного, авторська «гра» виявляється насамперед у примусовому, а не довільному найменуванні вигаданих персонажів і конструюванні ономастичної моделі світу загалом. Як зауважує І. Муромцев, «створення сучасними письменниками ірреальних ономатів усе більшою мірою пов'язується з різними видами порушення мовного, в тому числі і власне ономастичного узусу, що є цілком виправданим, оскільки основною функціональною особливістю одиниць художнього мовлення є їх експресивність, а стосовно оказіональних утворень – підвищена експресивність, яка особливо підкреслено виявляється в ономатах» [7, с. 97].

Так, у фантастичній повісті Вадима Шефнера «Небесный подкидыш, или Исповедь трусоватого храбреца» ірраціональні оніми, які мають яскравий експресивний характер, позначають нову віху в житті Серафима П'ятизайцева, а саме: прийняття на службу в ІРОД – Інститут Раціональної Організації Дозвілля (давньоєврейське ім'я Серафим у перекладі означає «вогняний, полум'яний», енергетика імені наділяє власника ангельським характером (асоціація зі Святим Серафимом Саровським); прізвище «боязкого смільчака» П'ятизайцева мотивується синтаксично неподільним словосполученням п'ять зайців; автор підказує, що персонаж сміливий, як п'ять боягузів). Очолує науково-дослідницький інститут Герострат Іудович. Ім'я й по батькові символізують погану славу: Герострат спалив храм Артеміди в Ефесі задля того, аби його ім'я збереглося в анналах історії, Іуда зрадив Христа за 30 срібняків, відтак Іудович – нащадок зрадника, того, хто матеріальні цінності ставить вище від духовних. Ім'я «шанованого завлаба» подається у двох варіантах – Афедрон Клозетович і Афедрон Унітазович. В ономаті Афедрон прослідковується алюзія на міф про Федру (у Федри виникла пристрасть до пасинка, мачуха не змогла опанувати свого сексуального потягу. Коли юнак не прийняв її кохання, вона оббрехала його, а собі вкоротила віку, тобто тричі зогрішила). Мотивація імені по батькові «клозет» або «унітаз» прозора, лише в першому випадку йдеться про відповідне приміщення для здійснення природних потреб людини,

а в другому – про обладнання для тих же потреб, про які не прийнято говорити. Афедрон Клозетович – особа, ница у своїх гріхах.

Інші антропоніми не менш красномовні і не потребують особливих коментарів, до того ж ім'я й по батькові в кожному окремому випадку мотивовані лексемами однієї тематичної групи або (рідше) одного лексико-семантичного поля: вахтер Памір Нікотинович (багато палить), конструктори Мадера Кагорівна (зловживає спиртними напоями), Нарзан Лимонадович (навпаки, сповідує тверезий спосіб життя), Пантера Ягуарівна (має характер хижака), дизайнери Павіан Гориллович (грубий, неотесаний, безкультурний), Хамелеон Скорпіонович (небезпечний, безпринципний, підлий), бібліотекар Кобра Удавівна (небезпечна, холоднокровна, керується в поведінці розрахунком і зиском).

В іншому НДІ (науково-дослідницькому інституті), за словами В. Шефнера, «тамтешній директор який-небудь» Вампир Люциферович (мотивація досить прозора).

Як бачимо, «наповнене певним змістом, будучи назвою конкретної образної структури, пронизаної авторською концепцією, власне ім'я зближується на рівні мовлення із загальною назвою, але переважає його своєю конотативно-мовленнєвою конденсацією з огляду на семантичний парадокс (номінаційно-індивідуалізаційний мовний знак стає в мовленні виразником більшого смислового потенціалу, пов'язаного з конкретним об'єктом)» [6, с.78].

Використання оказіональних ономатів служить засобом формування відповідного конотаційного фону іронії, гротеску, сатири тощо. Семантична гра, оригінальність, сміливість вираження сприяють яскравості народжених образів, запам'ятовуванню тексту.

Письменник відкриває в слові його найближче етимологічне значення задля реалізації можливості образного застосування. До аналізу номінаційної системи художнього твору варто залучити й дані літературознавства: письменник часто добирає номени вже тоді, коли визначені сюжет твору, ідейно-тематичне спрямування, окреслені характер та поведінка персонажів [8, с. 356].

Власні назви відомих реальних осіб, а також літературних та міфічних героїв є одним із засобів реалізації алюзії у художньому творі, наприклад: *А Христофор, що його з самого малечку в містечку називали Колумбом за екзотичне для цих країв ім'я, шоферував у місцевому радгоспі* (Марія Матіос «Мама Маріца – дружина Христофора Колумба»). Уживаючи імена, що містять натяк на якісь конкретні події, вчинки людей, епізоди літературних творів, письменник орієнтується на досвід, енциклопедичні (так звані фонові) знання читача, який має зрозуміти цей натяк. На рівні загального контексту твору алюзія допомагає письменнику реалізувати задум, розкрити ідею твору загалом, а на рівні вужчого контексту таке ім'я приховує натяк на дії та вчинки лише певного персонажа [2, с. 11].

Отже, суворій історичної детермінованості реальної онімії протистоїть воля автора, однак не свобода, а саме свобода, що усвідомлюється як необхідність у художньому творі об'єктивно відображати суб'єктивне.

Конструюючи літературно-художні антропоніми, автор обирає найбільш характерну ознаку персонажа, щоб досягти бажаного ефекту у сприйнятті образу. Розкриття стилістичного навантаження імені забезпечується співтворчістю письменника, націленого на актуалізацію певного елемента відповідно до авторського задуму, та читача, що вміє використовувати доступний йому підтекст, спираючись на власний досвід, а також на фонові знання.

Мовні експерименти, гра в порушення семантичних і прагматичних канонів, маніпулювання з семантикою і правилами комунікації, оригіналь-

ність і сміливість у доборі засобів додають яскравості народженим образам, покращують процес запам'ятовування тексту, сприяють реалізації авторського задуму загалом.

Експресивна ефективність, стилістична дієвість імені в художньому тексті можуть бути різними за силою, що залежить від майстерності письменника, його уваги до онімного потенціалу, від різновиду імені та інших факторів. Власні імена, які функціонують у ролі експресем художнього тексту, формують особливу сферу ономастичної дійсності.

Подальше дослідження онімного простору творів української літератури, вивчення літературно-художніх антропонімів як знаків соціальної оцінки, що співпадає з характеристикою, наданою автором, а також усебічне висвітлення функцій поетонімів видається нам перспективним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Аномалии и язык (К проблеме языковой «картины мира») / Н. Д. Арутюнова // Вопросы языкознания. – 1987. – №3. – С. 3–19.
2. Бияк Н. Особливості найменувань осіб в українській художній прозі та збереження їх функцій у німецькомовних перекладах / автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Наталія Яремівна Бияк; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 19 с.
3. Бунь О. Художній текст крізь призму можливих світів: модально-референційний аспект / О. А. Бунь // Вісник Київського лінгвістичного університету. – 2003. – Т.6. – С. 141–147.
4. Калінкін В. О. Карпенко як джерело слов'янської поетонімології // Чорноморські новини. – 2010. – № 005 (21046), четвер 14 січня. – С. 1.
5. Малюга Н. Використання власних назв: суб'єктивний погляд на об'єктивну дійсність / Н. М. Малюга // Література. Фольклор. Проблеми поетики: зб. наук. праць. – Вип. 25. – К. : Акцент, 2006. – С. 235–240.
6. Михайлов В. Специфика собственных имен в художественном тексте // Филологические науки. – 1987. – №6. – С. 78–82.
7. Муромцев І. Коннотація власних назв у художньому тексті // Вісник Харківського ун-ту. Проблеми філології. – 1992. – № 369. – С. 93–99.
8. Сколоздра О. Літературно-художня ономастика як предмет дослідження у вищій школі / Олеся Сколоздра // Вісник Львів. ун-ту. Серія філол. – 2010. – Вип. 50. – С. 355–360.

Стаття надійшла до редакції 02.04.2011